

Németh László regényei a mai megközelítések tükrében

SÁNDOR IVÁN

Századvég, regénykezdet

Mikor elgondoltuk mai tanácskozásunk témáját, tudatában voltunk annak, hogy irodalmi-szellemi világunk java képviselőit foglalkoztatják a századvég kultúrájának, korszakunk regényének problémái. Az sem szorul külön magyarázatra, hogy a Németh László-regények értelmezési lehetőségei, illetőleg a századvég szellemi nézőpontjai, regényelméleti kutatásai között termékeny kapcsolatok teremthetők. Megkerülhetetlen azonban egy zavarba ejtő kérdés. Vajon az ön- és egymást pusztító, vérző Közép- és Kelet- és Dél-Európa mezsgyéjén, a rázúduló recesszióban új bizonytalanságai elé néző, polarizálódó érdekrendszerű Európa szélén, továbbá egy olyan új század küszöbén, amely minden bizonnyal a modernitás utáni népvándorlás és benne az elmaradt világnak, a kiszolgáltatottságot kompenzáló fundamentalizmusok előtérbe nyomulásának százada lesz, nos tehát ilyen tér-időben szabad-e egyáltalán túl nagy figyelmet fordítani olyan kérdésekre, mint a kultúra állapota, egy irodalmi műfaj problémái, az írói életművek feletti meditáció?

Hát persze hogy szabad. Ugyanis köztudottan a kultúra tesz képessé bennünket arra, hogy a reménytelen feltisztuló, miközben máris reménytelenül befelhősödő századvégről bármit észleljünk és észleleteinket értelmezzük. A szellem működésén át reflektálható csak egy kisebb, akár nemzeti közösség közérzete, készültsége-készületlensége, létegezségének hőmérséklete. Az ilyen szellemi-művészi reflektálás mindig sajátja volt a magyar gondolkodásnak és irodalomnak, s jó volna elringatni magunkat azzal a fennkölt érzéssel, hogy ma is megvilágítja a kor, az emberi lét jelenségeit. Csakhogy a kilencvenes években a probléma lényege éppen az, hogy amit korszellemnek nevezünk, az mintha teljességgel kimerítette volna önmagát. Nemcsak működésképtelen, de tanács-talan is. Észlelései zavarosak, fogalomhasználata hitel nélküli, szókészlete lejáratott.

Valaminek a felfedezésére azért mégis alkalmas: kifejezi mint az évtized traumáját, az ember végleges és totális szabadsághiányára való rádöbbenést. Annak a felismerését, hogy persze mindenáron demokráciát akarunk a diktatúrák helyett, ám ez nem változtat azon, hogy „minden egyes szabadság egy másik valaki rabságát hozza magával, kizárva a testvériséget, de kizárva az egyenlőséget is. Ezért a szabadság minden család gyökere abban az esetben, amit olyan gyakran tapasztalunk, hogy szabadságot az ember az ember ellen használja”. (Török Endre) A kvázi-szabadság mint a lét maximuma egy a szabadság gondolatot zászlajára író század végén, ennyi ma a szellem még használható, megrázó felismerése.

Most megkérdézzhetik: de hogyan kapcsolódik ide a regény? Nos, éppen ezen a ponton nagyon is idekapcsolódik. Ennek a kapcsolatnak a világossá tételéhez azonban tisztázunk kell valamit. Mint köztudott, a regény nem valóság. A regény: regény. Az emberi lét, s e lét lehetőségeinek – bármilyen poétikai változatban, az úgynevezett realitásban is – vizionált birodalma. Minden megtörténhet benne. Ez a szabadsága. Ha olvasnak még az emberek regényt, ha fognak még olvasni, akkor talán ezért. A fullasztó-megnyomorító szabadsághiányt, a társadalmi-történelmi-politikai-lelki-tudati sza-

badsághiányt, a szabadságot, mint az egyik ember számára való megvalósulása közben, a másik ember ellen fordítható csalást is világossá tudja tenni az ön maga szabadságát megőrző és a legkülönbözőbb formákban megvalósító regény. Ezt jelenítette meg a változó kultúrhistoriai korszakokban, miközben hol a mítosszal, hol a hétköznappal, hol a lélekkel, a tudattal, a történelemmel, az emberi egzisztenciával szembesítette, vizionált birodalmába csábítva az olvasót. És ezt az élet, az emberi teljesítmény egyik legnagyobb és legmaradandóbb lázadásának tekinthetjük. Egy megvalósított szabadság lázad a regénnyel, az emberi szabadsághiány ellen.

E lázadás ténye azonban nem mindig szembetűnő. Leginkább akkor világosodik meg, amikor a régi formák bomlása idején a soha nem ismert utak kutatása kerül előtérbe. A lázadást ilyenkor még szenvedélyesebbé teszi, hogy korábban vitathatatlan értékek kétségessé válnak, korszakokról, művekről, stílusokról alkotott vélemények relativizálódnak, és ez együtt jár a művészetek, esetünkben a regény elméleti alapjainak megerősítésére irányuló törekvésekkel, az ösztönös – éppen a lázadásban kifejezésre jutó – rátalálások tudományosan összegező megalapozásával.

A kérdés az, hogy mi vár az ilyen szenvedélyes törekvésekre, mi várhat magára a regényre, mint a még elnyerhető szabadságért indított lázadásra akkor, amikor a kor-szellem olyannyira dermedt, mint ma? Mit tud, mit akar, egyáltalán mire képes a regény, ha ezt a lázadást érvényre kívánja juttatni? Milyen formákat talál, milyen hangon szólal meg szabadságának kifejezésére? Mit lát meg tradícióiból, milyen nézőpontokat keres a hosszú előtörténetét jelentő művek, stílusok relativizálódása közepette? Milyen eredményekre jut a regény elméleti alapjait feltáró törekvéseiben?

Ülésszakunk témakörének első rétegénél tartunk. Haladjunk tovább.

Köztudott, hogy a minderről, az általánosról könnyebb elmélkedni, mint gondolkodásunkat ráirányítani az egy vagy több kérdés fókuszában álló problémákra. Szeretném elkerülni a csábító kitérőket. Ha addig szűkítünk, ameddig a feladatra való közelítés megkívánja, akkor a rákoncentráló gondolkodást egy ilyen variolencseként fogva fel, máris kinagyíthatjuk azt a korszakot, amelyben a század elején a szellem legnagyobb teljesítményei már szembenéztek azzal a létválsággal, amelynek ma a totális kiterjedésével együttjáró új jelenségei között élünk. Ez az a hosszan elnyúló pillanat, amikor a regény is – nálunk leginkább a harmincas években – keresni kezdte új útjait, formáit saját szabadságának megvalósítására, mindenekelőtt az idő, a tudat, a nyelv *másféle* használatával, illetve mindezeknek elméleti megközelítésével.

Az nem kíván különösebb bizonyítást, hogy mit jelentett a magyar regény sok-savós sztrádján Móricz, Kosztolányi, Krúdy, Márai, Kassák, Kodolányi, Szentkuthy, Németh külön pályája. Ideje volna azonban tudatosítani, hogy volt a korszaknak regényteoretikusa is – akkor szerényebb megnevezéssel esszéírója –, aki már fiatalon mindazt összegezte, amit akkor a modern regényről egyáltalán összegezni lehetett. Eredményeit bizonyára csak azért nem mélyítette és tágitotta tovább, mert az történt vele, ami a lázadó szellemmel elég könnyen megtörténhet: mivel szolidaritást vállalt azokkal a pusztulásra szántakkal, akikhez tartozott, megölték. Kényszerűen tömörítve elmondhatjuk, hogy Szerb Antal volt az – és nemcsak a *Hétköznapiak és csodák* című hatalmas esszéjében –, aki kifejtette, hogy a regény maga a civilizáció, illetőleg annak megmerevedett formái ellen lázad, s így ez a lázadás a lényegéből következő: „a regény az, amelyik az új csoda, az új szabadság formáját keresi”. Ő volt, aki ehhez hozzátette, hogy minden nemzet regénye „a saját civilizációjának megmerevedett formája, a saját nemzeti tulajdonságainak túlsága, a saját életellenes gátlásai ellen hadakozik”. Ő rend-

szerezte továbbá azt, hogy a modern regény ezen az úton járva lázad a racionális világ-felfogás, a racionális lélekábrázolás, valamint a racionális stílus ellen: érvényesítette az elemzés eszköztárában a tudatregény fogalmát, valamint – Szentkuthy éppen akkor megjelent Prae-jére hivatkozva – leszögezte: ellentétben a regény korábbi egysíkú vizsgálati szemléletével, vizsgálandó a regény funkcionális jellege is, az, hogy milyen emberi, kultúrhistoriai szükséglet hozza létre, és milyen koronként változó új formákkal válaszol az ilyen kihívásokra.

Most megkérdezhetik: de hogyan kapcsolódik ide Németh László? Nos, éppen ezen a ponton nagyon is idekapcsolódik. Ülésszakunk témakörének további rétegénél tartunk.

Volt ugyanis egy Szerb Antalhoz akkor hasonlóan fiatal, éppen ugyanolyan korú író, aki kortársai közül a leggyorsabban és legmélyebben reagált Szerb rendkívüli esszé-jére, és egy hasonlóan széles horizontú írásban, amelynek a Powys regényére utaló *A Glastonbury Romance és a huszadik századi regény* címet adta, kifejtette a pályatársához sok vonalon kapcsolódó álláspontját a modern regényről. De Némethnek ez a munkája már csak lezárása egy nagy esszesorozatnak, amelyből a legismertebbek a Proust-ról, a Gide-ről, a Powys-ról, a Joyce-ról szóló kiváló írások, s amely sorozatból kevésbé emlegetettek a Huxley-ről, Claudelről, Lawrence-ről, Virginia Woolf két könyvéről szóló hasonlóképpen kiváló beszámolók. Ezek annyi újraolvasás után is rejtegetnek felfedeznivalót, s ma jóleső érzéssel nyugtázzhatjuk, hogy Némethet ugyanúgy egzisztenciálisan érintette meg az 1915 és 1935 közötti két évtized modern regényirodalma, mint Szerb Antalt; ugyanúgy átformálta nemcsak a regényről kialakuló véleményét, de egész írói látásmódját.

Az újabb Németh-életműkutatóknak bizony illő lesz foglalkozni azzal is, hogy ennek a tükrében miképpen módosítandó Németh László viszonya a modernitáshoz, illetőleg milyen, belső konfliktusoktól egyáltalán nem mentes az út, amelyen saját felfedezéseit követi, esetleg eltávolodik azoktól, vagy éppen visszavesz belőlük néhányat. Azt mindenesetre talán az istenkísértés vádjának magamra idézése nélkül elmondhatom, hogy Szerb és Németh körülbelül ugyanazokban az esztendőkből, netán hónapokban hajolt az említett szerzők művei fölé; s ha persze Szerb a Hétköznapiak és csodákban, és máshol is tágabb-teljes látéképet adott, viszont Németh egy-egy ponton, mindenekelőtt a Proust- és Gide-esszéiben mélyebbre jutott, miközben mindketten az *első megszólalók* szenvedélyével fordultak a problémák felé. Állításom: a modern regény kezdeti művei jelentőségének, formáinak feltárásában-elemzésében sem akkor, sem azóta nem volt nemesebb versengés a magyar irodalomban, mint a kettőjüké; holt személyes kapcsolatuk nem volt, egymás műhelyének munkarendszerével nem foglalkoztak. De mégis érdekelte őket a másik felfedezése, izgatta mindkettőjüket a másik eredménye. Ezt Némethnek a *Hétköznapiak és csodákról* írt sorai vagy Szerbnek az Irodalomtudományi Társaságban elmondott mondatai is bizonyítják.

Némethnek a modern regényről írott felismeréseiben persze a legfontosabb az, ahogyan ő rá tudott hangolódni kora új prózájára: „A regény ma vemhes valamivel... alaktalanságában új alak vívódik...” írja; vagy: „míg nálunk a regény napról napra szégyenedik, merevedik..., külföldön a műfaj a zseniális kísérletezés korát éli”. Kiállva a modern regény jövője mellett – Proust regénye kapcsán –, jóslatot téve, mint mondja, annak legalább öt-hat nemzedékre maradandó hatásáról, ezt is leírja: „...a művek meghalnak és feltámadnak. Hogy fel tudnak támadni, ez a halhatatlanságuk.”

Mindez nem maradhatott következmények nélkül a regényíró Némethre. A modern regénnyel való foglalkozásának legtermékenyebb szakasza idején kezdi el, hagyja abba, majd fejezi be a *Gyászt*. Ne tartsanak attól, hogy ebben a bevezetőben elemezni kívánom a regényt. Megteszik ezt majd itt a nálam erre hivatottabbak. Arra szeretném csak a figyelmet felhívni, hogy a *Gyász* első és utolsó sorainak leírása közötti időben írja Németh a modern regényről készített beszámolóinak jórészét. A *Gyász* megkezdése előtt fejezi be *Az eltűnt idő nyomában* olvasását és a benne folyamatosan élő határsárról 1932-ben, regénye befejezésének hónapjaiban írja: „Két éve, hogy Proust olvasását befejeztem, és két év alatt együtt nőtt az ember és az árnya.” Egy látszólagos ellentétre szeretném továbbá felhívni a figyelmet, amely abban áll, hogy Németh nagy megszakításokkal írja ezt a regényt – akárcsak az *Iszonyt* –, ám mégis pályája legegységesebb regénye lesz a *Gyász* (illetőleg majd az *Iszony*). Találunk erre a problémára némi magyarázatot önkomentárjaiban is. „Az ember regénye meséjét nagyjából tudja – írja –, de mítoszát írás közben kell kapnia – tudomást azonban még akkor sem szabad vennie róla.” Ezt az állapotot – teszi hozzá – az *Iszonyban* megközelítette, ám – mint mondja – a *Gyászban* még inkább.

Ez a regény elsősorban a szerzői pozíció megváltozásában, a hős tudatába való behelyezkedésben, s ennek nyomán az időkezelésben hoz újat a magyar regény számára. A formában megteremtett egységgel a saját énje, saját civilizációs környezetének megdermedő formája elleni regénylázadás történik meg. Hogy mennyire az énje elleni lázadás ez az út, azt szépen megvilágítja Némethnek egy, a Proust-esszében leírt, igen mélyre hatoló és távlatos problémára rámutató mondata: „Elvész az ország, amelyben elfogynak az aszkéta szívek, olvastam, mint gyermek Adyban, s Proustot olvasva úgy érzem, kár volt annyira szívembe fogadni ezt az ígét.” Ennek a nagy, az irodalommal, a regénnyel, a modernitással, önmaga helyével összefüggő általános (és persze befelé is irányuló) lázadásnak – az eddig nem kellőképpen értékelt – tényét igazolja az is, hogy a modernitással megteremtett kapcsolatának, a Proust-olvasmányélmény rögzítésének, a *Gyász* elkezdésének és befejezésének két esztendeje egyben a *Tanúra* való felkészülésének is az ideje. A *Gyász* utolsó sorai antropológiai magányképéből, a dermedt éjszakában megvillanó lámpások fényét kutató pillantásból teljesedik tovább a *Tanú*-bevezető univerzális magányában a támpontokat adó csillagok fényét kutató szellemtekintet.

Nem titkoltam, hogy legkedvesebb Németh-regényemet emlegetem. De ugyanilyen határozottan mondanám: a regénypoétikai vonzódás *nem* értékrendi kérdés. Sem az irodalmi művek megítélésének általános nézőpontjaiban, sem a Németh-regények tekintetében. Abban az összefüggésben, amely a kritikus és a szépíró Németh Lászlónak a modern regényhez való kapcsolatát vizsgáljuk, számomra megkerülhetetlen ennek a regénynek mint a magyar irodalom egyik első tudatregényének az előtérbe állítása. De az idő éréseivel Németh többi regényeit is új tapasztalatok birtokában vizsgálhatjuk. A bennük lévő szociális érzékenység – mindenekelőtt a *Bűnben* –, az értelmiségi ember lelki-szellemi számkivettségének rajza, a mentalitás csomorkányizmusának ábrázolása, és minden regényében az elesettekkel való szolidaritás mint lázadás, évtizedünkben új kapcsolatokra mutat rá az élet lényegi kérdéseiben. A jövő kutatói számára megkerülhetetlen lesz az, hogy mi a genezise a különböző formaelemek, a különböző kompozíciós megoldások váltakozásának Németh regényeiben. A regényelmélet, a regénykritika újabb eredményeinek felhasználásával az a kérdés is válaszra

vár, hogy vajon milyen társadalmi, illetve személyes okokból, ehhez kapcsolódóan milyen poétikai megoldásokból vezethető le az, hogy ő bevallottan regényíróként az Eszmék írója akart és kényszerült lenni.

Azt hiszem, hogy ennek a problémának a magját segíthet megvilágítani egy tizenkilencedik századi, illetve egy huszadik századi regényíró két egymásra felelő gondolata. Flaubert mondja: „A regényíró az, aki el akar tűnni a műve mögött”; Kundera mondja: „Eltűnni egy mű mögött annyi, mint lemondani a közéleti szerepről.” Tudjuk, hogy Németh a szó mai értelmében sohasem vállalt politikusi hivatást. Ám sorsának, életművének organikus és súlyos része az, amit ő a nemzetével, a történelemmel való sokoldalú viszonyában – nem egy munkájának még a címében is megfogalmazva – *szerepnek* nevezett. Méghozzá olyannak, amely nem engedte meg a számára, hogy „eltűnjön” a műve mögött.

Tudjuk, hogy ez mennyi termékenyítő és megrázó kettősséggel járt az ő számára. De tudjuk azt is, hogy milyen erkölcsi erővel tartotta ébren, sőt gerjesztette énjének azt a kettősséget, amelyet a Gide-esszében mint egyszerre működő felhajtó- és lehúzóerő tárgyalt. Regényformációiban a kettősség hol a modern tudatregényre való rá-találásban, hol a hagyományos nevelődési regényben, illetőleg e kettő átmeneti változataiban mutatkozott meg; életében és gazdag művében pedig hol a művek mögött való „eltűnésben”, hol ennek az eltűnésnek a különböző szerepvállalásokkal való ellentételezésében. Amivel nemcsak utókora elemzőinek adta föl a leckét, hanem önmagának is, hiszen ismerjük az ebből a termékeny ambivalenciából született örökös belső vívóállását, amelyben énjének kétfelé húzó alaptörékvései szembesültek egymással. Még a jelentős öregkori műveknek is ez adta a lázát, gondoljunk *A vallásos nevelésről*, *A történelem eszközeiről* című meditációira vagy *A két Bolyai* zárómondataira.

Kérdések: abban, hogy a modernítésra ráhangolódó szabadságvágyának, a *Gyász*-ban formát nyert regénylázadásának útján nem ment következetesen tovább, miféle helye volt a közéleti szerepről való lemondani nem tudás mellett annak, hogy a *Gyászt* csak jóval befejezése után jelentethette meg?; miféle szerepe volt továbbá annak, hogy a korabeli kritikák – még az elismerők is – teljesen süketek maradtak annak a meghallására, amit meg kellett volna hallani?; nos, ezt nem tudhatjuk. Lehet, hogy igazságtalanok is vagyunk némileg, ugyanis valami olyanról gondolkozunk, amiről mai tudásunk alapján, a regény mai helyzetének, kérdéseinek, új nézőpontjainak ismeretében lehet már töprengeni.

Ha tehát némileg igazságtalanok volnánk, akkor arra egyetlen mentségünk van: a regény, tágabban a kultúra mai válaszútjának, késői lázadásának problémái foglalkoztatnak. Olyan kilátópontot keresünk, amelyet a modern magyar regény a harmincas években kezdett alapozni. És talán tudtuk azt is bizonyítani, hogy ebben az alapozásban Németh Lászlónak nem akármilyen szerepe volt.

Köszönöm vendégeink, az érdeklődők idelátogatását. Hálásan köszönöm mindazoknak a munkáját, akik előadást vállaltak.

Van társaságunk névadójának egy elhíresült mondata arról az ambíciójáról, amely a szellemi életben betöltendő organizátori szereppel kapcsolatos. Tudjuk, hogy a szellemi élet, miként maga a szellem is, organizálhatatlan. Ereje, hatása, lázadni tudása éppen ebben van. Nem mond azonban ellent ennek a szabadságtudatnak az állhatatosság. Ezt vállaljuk is. Itt és a jövőben, a századvég szellemi-irodalmi problémáival való lépéstartásban, a mai dilemmák eredeteire irányuló vitákban, olyan szellemi klíma ápolásában, amelyben lehet dolgozni, mesterré csiszolódni.